

ПРИНЦИПИ УКРАЇНСЬКОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ В КОНСТИТУЦІЇ ПИЛИПА ОРЛИКА

PRINCIPLES OF UKRAINIAN CONSTITUTIONALISM IN THE CONSTITUTION OF PYLYP ORLYK

Пономаренко А.Б., к.і.н., доцент,
доцент кафедри суспільно-політичних наук
Вінницький національний технічний університет

У статті досліджуються принципи українського конституціоналізму, закріплені у Бендерській Конституції Пилипа Орлика, прийнятій 5 квітня 1710 р. при обранні гетьманом Війська Запорозького Пилипа Орлика. Цей документ розглядається в контексті світового та російського конституціоналізму XVIII–XIX ст. Конституція Пилипа Орлика визначила засади створення української держави на принципах народного суверенітету та незалежності, національної держави, національної церкви, недоторканності кордонів та територіальної цілісності, поділу влади, демократизму, республіканської форми правління, гарантування місцевого міського самоврядування, соціальної справедливості, законності.

Ці принципи були закріплені в Конституції на рівні юридичної техніки початку XVIII ст. Проте Конституція Пилипа Орлика не закріплювала прав людини і громадянина, віддзеркалюючи становий устрій українського суспільства. Стверджується, що «Пакти і конституції» можна відзначити як видатну пам'ятку не лише української, а й світової політико-правової думки.

У статті розглядаються також російські конституційні проекти XVIII–XIX ст., аналізуються їхні характерні риси. Проведений аналіз вказує на кардинальну різницю між українськими і російськими принципами конституціоналізму та засадами державотворення.

Стверджується, що факт існування «Пактів і конституцій», як і польських конституцій 1791 р. та 1815 р., мав вагомий вплив на російську конституційно-правову думку. Завдяки цим конституційним документам європейські тенденції поширювались серед передових кіл російського дворянства, яке поступово усвідомлювало необхідність перетворення самодержавної Російської імперії на конституційну монархію. Стверджується також, що невирішеність національного питання, зокрема й на конституційному рівні, була однією з причин розпаду Російської імперії.

Ключові слова: Конституція, Гетьман Пилип Орлик, конституціоналізм, Російська імперія, конституційні проекти.

The article examines the principles of Ukrainian constitutionalism enshrined in the Bender Constitution of Pylyp Orlyk. The document entitled "Pacts and Constitutions of Laws and liberties of the Zaporozhian Army" was adopted on April 5 near the town of Bendery during the election of Pylyp Orlyk as the Hetman of the Zaporozhian Army. This document is considered in the context of world and Russian constitutionalism of the XVIII–XIX centuries.

The Constitution of Pylyp Orlyk defined the principles of creating a Ukrainian state on the principles of people's sovereignty and independence, national state, national church, inviolability of borders and territorial integrity, separation of powers, democracy, republican form of government, guarantee of local self-government, social equality and legality.

These principles were enshrined in the Constitution at the level of legal techniques of the early XVIII century. However, the Constitution of Pylyp Orlyk did not enshrine human and civil rights, reflecting the class structure of Ukrainian society. It is claimed that the "Pacts and Constitutions" can be noted as an outstanding monument not only of Ukrainian but also of world political and legal thought.

The article also considers the Russian constitutional projects of the XVIII–XIX centuries, analyzes their characteristics. The analysis indicates a fundamental difference between the Ukrainian and Russian principles of constitutionalism and the principles of state formation.

It is argued that the existence of the "Pacts and Constitutions", as well as the Polish constitutions of 1791 and 1815, had a significant impact on Russian constitutional and legal thought. Thanks to these constitutional documents, European tendencies spread among the advanced circles of the Russian nobility, which gradually realized the need to transform the autocratic Russian Empire into a constitutional monarchy.

It is also claimed that the unresolved national question, in particular, at the constitutional level, was one of the reasons for the collapse of the Russian Empire.

Key words: Constitution, Hetman Pylyp Orlyk, constitutionalism, the Russian Empire, constitutional projects.

Конституція Пилипа Орлика – видатна пам'ятка політико-правової думки XVIII ст. – є достатньо вивченою у наукових колах, проте залишається ще мало оціненою українським громадянським суспільством. Актуальність теми набуває особливого значення у наш час, коли існує реальна загроза незалежності та територіальній цілісності України.

Метою даної статті є дослідження принципів українського конституціоналізму, закріплених у Конституції Пилипа Орлика, в контексті світового та російського конституціоналізму.

Про цю Конституцію написано чимало наукових праць. Одними з перших документ вивчили видатні українські історики М.І. Костомаров, Д.І. Яворницький, М.С. Грушевський, Д.І. Дорошенко. Проте за часів СРСР науковці уникали цієї теми. Лише в 1929 р. була видана ґрунтовна стаття М.П. Василенка «Конституція Филиппа Орлика». Це було перше юридичне дослідження, хоча й здійснене воно було на основі класового підходу. Вивченню Конституції Пилипа Орлика у XX ст. приділяли увагу представники української діаспори І. Борщак, Б. Крупницький, О. Прицак, О. Субтельний та інші.

Особливо активна робота над цією темою розпочалася після проголошення незалежності України. Найбільш відомими сучасними дослідниками Конституції Пилипа Орлика є І.О. Кресіна, О.В. Кресін, О.А. Лукашевич, К.В. Манжул, А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко, Г.І. Трофанчук, Г.І. Корогод, П.А. Рудик, О.А. Алфьоров, О.Б. Вовк.

Для аналізу розвитку російського конституціоналізму у статті були використані праці російських вчених С.М. Соловйова, А.М. Медушевського, Я.А. Гордіна, А.В. Демкіна, Н.Я. Ейдельмана та інших.

Спробуємо визначити місце української Конституції Пилипа Орлика серед національних конституцій XVIII ст. і розглянути закріплені нею принципи державотворення в контексті провідних принципів конституціоналізму та політичних викликів сьогодення.

5 квітня 1710 р. біля міста Бендери відбулася козацька рада під головуванням кошового отамана Костянтина Гордієнка, на якій новим Гетьманом Війська Запорізького був обраний Пилип Орлик. При обранні Гетьмана були затверджені «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького» (лат. "Pacta et Constitutiones legum libertatumque exercitus zaporoviensis") – документ, широко

відомий як Бендерська Конституція, або Конституція Пилипа Орлика. Цей документ складався з преамбули та шістнадцяти статей. 10 травня 1710 р. документ був підтверджений королем Швеції Карлом XII шляхом особистого підписання та скріплення королівською печаткою.

Згідно з однією з версій Конституція була складена латиною, що було характерним для європейської традиції, а потім перекладена з деякими скороченнями тогочасною українською мовою. Згідно з іншою версією Конституція відразу була написана у двох варіантах – латиною (повний) та українською мовою (дещо скорочений) [1, с. 28]. З огляду на це в історіографії трапляються такі варіанти назви документу: «Угода та Конституція Пилипа Орлика» [2, с. 4], «Правовий уклад та Конституція відносно прав і вольностей Війська Запорозького» [3, с. 5].

У жовтні 2008 р. співробітниками Центрального державного історичного архіву України був віднайдені написаний кирилицею примірник Бендерської Конституції в Російському державному архіві давніх актів. Віднайдені комплекс документів включає оригінальний текст Конституції, а також оригінальний підтверджувальний диплом Карла XII про обрання Пилипа Орлика гетьманом. Автентичність цих документів підтверджується власноручним підписом Гетьмана Пилипа Орлика та печаткою Війська Запорозького на рожевому воску з червоною стрічкою, а також власноручним підписом шведського короля Карла XII на підтверджувальному дипломі з місцем королівської печатки, котра, на жаль, не збереглася. Повна назва цього документу в оригінальній орфографії – «Договори і постановлення Правь і вольностей войсковыхъ mezi Ясневельможнымъ Его милостю Паномъ Филипомъ Орлыкомъ новоизбранымъ войска Запорожскаго Гетманомъ, и mezi Енеральными особами, Полковниками, и тымъ же войскомъ Запорожскимъ с полною з обоихъ сторонъ обралою Утверженные при вольной Елекції формальною присягою отъ того ж Ясневельможнаго Гетмана Потверженные року отъ рождества Христова 1710 месяца апреля 5» [4, с. 152].

Історик Д. Дорошенко вважав: «Конституція перейнята дуже ліберальним і демократичним духом, що ставить її в ряд найцікавіших пам'яток політичної думки того часу в цілій Європі» [5, с. 156]. Відомий український правник С. Головатий писав, що «Конституцію Пилипа Орлика можна вважати першою європейською конституцією в сучасному її розумінні» [6, с. 5]. Цю думку поділяють також в своїх дослідженнях А.Г. Слюсаренко та М.В. Томенко.

Дійсно, Конституція США була прийнята 17 вересня 1787 р., Конституція Польщі – 3 травня 1791 р., Конституція Франції – 3 вересня 1791 р., тобто значно пізніше Бендерської. Ці конституції, що вважаються першими у світі, були прийняті в період буржуазних революційних перетворень у суспільстві. Їх прийняття, а також створення неписаної конституції Великої Британії було яскравим свідченням того, що народи цих країн розвинулись у політичні нації.

Конституція Пилипа Орлика випередила згадані вище конституції на майже 70 років. Вона, будучи Конституцією станового суспільства, не досягла та й з об'єктивних причин не могла досягти рівня перших буржуазних національних конституцій. Проте «Пакти і конституції» ґрунтуються на деяких провідних світових принципах конституціоналізму.

Ідея незалежності та суверенітету, «звільнення батьківщини від московського ярма» (ст. 1 Конституції), що пронизує весь її текст, є принципом конституційного ладу держави та необхідною умовою реалізації всіх інших принципів і положень Конституції Пилипа Орлика.

Право українського народу на власну національну державу П. Орлик та його сподвижники Г. Герцик, А. Войнаровський детально обґрунтували в преамбулі, де вони схематично виклали всю історію Війська Запорозького. Цей історичний огляд доводить ідею окремішності українського народу та його Богом дане природне право на

власну державу та на захист її від Московського царства: «Однак після смерті <...> Гетьмана Богдана Хмельницького <...> Московське царство взяло намір <...> позбавити Військо Запорозьке його вольностей, підтверджених власною присягою, призвести його до остаточного знищення і накласти рабське ярмо на вільний народ, який ніколи не дозволяв себе завойовувати силою зброї» [6, с. 32].

Таким чином, преамбула Конституції Пилипа Орлика закріплювала принцип української національної держави. Водночас стаття 1 встановлювала принцип національної церкви православного східного обряду. Новообраний Гетьман мусив, «коли батьківщина буде звільнена від московського ярма, сприяти поверненню її у підпорядкування первісній екзаршій владі Константинопольського Апостольського престолу» [6, с. 33].

Стаття 2 («Пактів і конституцій») встановлювала принцип недоторканності та цілісності кордонів держави. Однак при цьому вона не визначала їхні чіткі межі, а лише посилалася на договори Богдана Хмельницького з Річчю Посполитою, Портою Оттоманською та Московським Царством. Невизначеною була також офіційна назва держави: у різних місцях тексту вживаються три назви – Україна, Мала Русь, Військо Запорозьке. Тогочасну Російську державу Пилип Орлик називав Московським Царством.

Стаття 13 визначала столицею місто Київ та зберігала за ним та іншими містами право на самоврядування та привілеї.

Стаття 6 закріплювала існуючий у Війську Запорозькому статус Генеральної старшини, що постійно перебувала при Гетьманові, склад та порядок проведення Генеральних Рад – тогочасного різновиду станового парламенту. Генеральна Рада за Конституцією складалася з Генеральної старшини, полковників та обраних від кожного полку за згодою Гетьмана декількох знатних досвідчених ветеранів-радників. Усі вони повинні були скласти присягу на вірність батьківщині, відданість Гетьману й виконання своїх обов'язків. Також в Раді брали участь послі від Низового Війська Запорозького. Без попереднього рішення і згоди Генеральної Ради Гетьман на власний розсуд не повинен був здійснювати державних справ. Генеральні Ради мали скликатися у гетьманській резиденції тричі на рік, а саме: на свято Різдва Христового, на Великдень і на Покрову Богородиці. У період поза терміном проведення Рад Гетьман мав право на вирішення невідкладних справ за порадою Генеральної старшини.

«Пакти і конституції» не обмежували строк перебування Гетьмана на посаді, який міг бути й довільним. Проте за звичаєвим козацьким правом на вимогу Генеральної Ради він міг зректися своєї влади (покласти булаву й подякувати за владу). Історично в правовому статусі гетьмана боролися монархічні й республіканські засади. Якщо монархічний принцип переважав за правління гетьманів Б. Хмельницького, І. Самойловича, І. Мазепи, то в Конституції Пилипа Орлика чітко був закріплений пріоритет Генеральної козацької Ради, тобто принцип республіканського правління.

Провідні принципи європейського конституціоналізму були закріплені у статті 16 французької Декларації прав людини і громадянина 1789 р.: «Суспільство, у якому ніким не забезпечене користування правами й не проведений розподіл влад, не має Конституції» [7, с. 247]. Тобто будь-яка юридична конституція повинна принаймні гарантувати природні права людини і громадянина та забезпечувати поділ державної влади на законодавчу, виконавчу й судову.

Положення статей 6–8 Конституції Пилипа Орлика щодо розподілу законодавчої, виконавчої та судової влади детально розглядаються всіма дослідниками та не потребують додаткового аналізу. Значно рідше згадується закріплення в Бендерській Конституції природних прав людини. Аналіз деяких статей документа свідчить про те, що «Пакти й конституції» в цьому аспекті не досягли рівня американської та європейської конституцій.

Наприклад, стаття 1 Конституції Пилипа Орлика містить таке положення: «<...>новообраний Ясновельможний Гетьман <...> буде зобов'язаний і примушений у законному порядку особливо дбати про те, щоб жодна чужинська релігія не запроваджувалася на нашій Руській батьківщині. А якщо б вона коли-небудь таємно або явно об'явилася, то (Гетьман) повинен буде сам з власної ініціативи її викоринити, не допускаючи проповідання та розмноження кількості її прихильників. Особливо ж він не повинен допускати співіснування в Україні облудного іудаїзму, докладаючи особливих зусиль, щоб вовіки міцніла одна-єдина віра православна Східного обряду під священним апостольським престолом у Константинополі» [6, с. 34]. Це не лише встановлення державної релігії та відновлення автокефалії православної церкви, а й фактично заклик до переслідування представників інших віросповідань, що деколи й відбувалося в Україні у XVII–XVIII ст.

Стаття 1 Конституції Польщі (Ustawa rządowa) від 3 травня 1791 р. не встановлює свободи совісті, проте вона є значно ліберальнішою у цьому питанні: «Панівною національною релігією є й буде свята Римо-католицька віра зі усіма її правами. Перехід від панівної віри до будь-якої іншої релігії заборонений під страхом відлучення від церкви. Але ж та сама свята віра наказує нам любити наших ближніх, тому всім людям будь-якої іншої конфесії встановлюємо свободу обрядів і релігії та урядовий захист в польських землях згідно з крайовими статутами» [8].

Перша поправка до Конституції США йде ще далі в релігійному питанні, проголошуючи: «Конгрес не повинен ухвалювати законів, що запроваджували б будь-яку релігію чи забороняли б вільне відправлення релігійних обрядів, обмежували б свободу слова чи преси або право народу мирно збиратися» [9, с. 146].

Про вільність і рівність в правах всіх громадян в Конституції Пилипа Орлика, зрозуміло, не йдеться. Але положення статті 5 Конституції про «шпиталь для козаків, обтяжених похилим віком, пригнічених крайньою бідністю, а також виснажених ранами, який слід спорудити за громадський кошт» [6, с. 37], статті 10 про обов'язок Гетьмана «дбати про те, щоб на рядовий і простий народ не покладали надмірних тягарів, утисків і надмірних вимог» [6, с. 41] та деякі інші норми з позицій сучасного конституціоналізму можна розглядати як спробу закріплення принципу соціальної держави.

Також необхідно відзначити, що положення статей 9, 10, 12, 14–16 можна розглядати як антикорупційні, спрямовані на встановлення справедливого та відповідального правління, забезпечення законності та захисту прав різних верств населення від утисків та зловживань.

Конституція Пилипа Орлика рішуче засуджувала спробу узурпації гетьманської влади з порушенням всілякого природного права й рівності за деспотичним законом «Я так хочу, я так велю» [6, с. 37]. До того ж стаття 16 визначала, що «до обов'язків гетьманської влади належить великодушно направляти й поліпшувати усі права в країні стосовно надійного дотримання непорушних громадських вольностей» [6, с. 45].

Під час свого обрання на гетьманство Пилип Орлик склав урочисту присягу, текст якої був доданий до Конституції. Гетьман присягав «незмінно виконувати ці пакти й конституції, <...> дотримуватись законів і вольностей Війська Запорозького» [6, с. 45].

Таким чином, Конституція Пилипа Орлика вже на початку XVIII ст. визначала засади створення української держави на принципах народного суверенітету та незалежності, національної держави, національної церкви, недоторканності кордонів та територіальної цілісності, поділу влади, демократизму, республіканської форми правління, гарантування місцевого міського самоврядування, соціальної справедливості, законності.

Ці принципи були закріплені в Конституції на рівні тогочасної юридичної техніки, тому «Пакти і конституції» можна відзначити як видатну пам'ятку не лише української, а й світової політико-правової думки.

Історична доля складалася таким чином, що з моменту Переяславської ради та підписання Березневих статей Українська гетьманська держава поступово втрачала свою автономію й все більше інкорпоровалася до складу Московського царства (з 1721 р. Російської імперії). Якщо розвиток гетьманської держави відбувався на засадах козацької демократії Війська Запорозького, то російська модель самодержавного абсолютизму ґрунтувалася на східних традиціях. Вирішальним і поворотним моментом російської історії стала перемога війська великого князя Московського Івана III над Новгородською республікою у 1478 р., в результаті якої демократичні вічові порядки були скасовані, а новгородський вічовий дзвін та міський архів були відправлені до Москви. Остання примарна надія на відродження демократичних традицій північної Русі була знищена кривавим погромом Новгорода та Пскова опричним військом московського царя Івана VI Грозного у 1570 р.

Російська держава й надалі формувалася на принципах, протилежних українським. Зокрема, це була теорія офіційної народності «православ'я, самодержавство, народність», започаткована у 1833 р. міністром народної освіти С.С. Уваровим за імператора Миколи I, а також теорія XVI ст. «Москва – Третій Рим», яка у XIX ст. вдруге набула популярності. Згідно з останньою Росія – єдина після Візантії хоронителька православ'я – обрала месіанський шлях до майбутнього, в якому політичні кордони Росії збігатимуться з кордонами вселенського православ'я [10, с. 86].

Проте в історії Російської імперії були несміливі спроби прийняття конституційних актів з метою обмеження влади самодержця та поступового переходу до конституційної монархії.

Першим таким актом конституційного значення історики вважають Кондиції (від лат. “condicio” – «умова, вимога») – документ, запропонований до підписання імператриці Анні Йоганніні під час вступу її на престол членами Верховної таємної ради у 1730 р. Головним натхненником обмеження самодержавства в Росії та автором Кондицій був князь Д.М. Голіцин, якого непокоїв наявний при дворі стан речей: «Вельможество самостійного значення не має, при самодержавному государі значення людини залежить від ступеня наближення до нього. Необхідно ж покінчити з цим, треба дати вельможеству самостійне значення, при якому воно могло би не звертати уваги на фаворитів» [11, с. 653].

Відповідно до Кондицій, що складалася з 8 пунктів, імператриця зобов'язувалась без згоди Верховної таємної ради не приймати важливих державних рішень.

Спираючись на підтримку дворян – противників обмеження абсолютизму, особливо гвардійських офіцерів, 25 лютого 1730 р. у Лефортовському палаці в Москві Анна Йоганнівна розірвала текст Кондицій і була проголошена самодержавною імператрицею.

Спроба встановлення в Росії олігархічної влади Верховної таємної ради деякими вченими вважається спробою введення конституційної монархії. Так, князь М.М. Щербатов у своєму памфлеті «Про зіпсуття звичаїв у Росії» називав цю подію «великим наміром <...> вчинити ґрунтовні закони державі і владу государя сенатом чи парламентом обмежити» [12].

Проте ставлення до цієї події у вищих дворянських колах було переважно негативним. Так, Катерина II підкреслювала, що «безрозсудний намір <...> при сходженні на престол імператриці Анни неминуче потягнув би за собою послаблення і, як наслідок, розпад держави, але, на щастя, намір цей був зруйнований здоровим глуздом більшості» [13, с. 109].

Невдовзі після сходження на престол самої Катерини II їй був запропонований проект обмеження самодержавної

влади Сенатом та Імператорською радою з 6–8 осіб. Проект був розроблений вихователем спадкоємця престолу (майбутнього Павла I), графом М.І. Паніним та його секретарем Д.І. Фонвізіним. М.І. Панін вважав, що «тимчасовці, куртизани й пестуни» перетворили державу на «гніздо своїм примхам», де «кожен по сваволі та по кредиту інтриг хапав та привласнював собі державні справи», де панують «хбарництво, розкрадання, розкоші, марнотратство, розпуста в маєтках і в серцях» [14, с. 217]. Таке становище, на думку М.І. Паніна, могло бути змінене обмеженням влади імператриці. При дворі визнали обмеження самовладдя на користь небагатьох аристократів невідгидним. Про складну придворну боротьбу за «конституцію» свідчить те, що Манифест про Імператорську раду, надрукований 31 серпня 1762 р., Катерина II підписала лише через 4 місяці, тобто 28 грудня 1762 р. Але потім підпис був нею надірваний, тобто документ не набув чинності. Лише через 64 роки, а саме 14 листопада 1826 р., імператор Микола I знайшов той документ посеред секретних паперів у царському кабінеті, прочитав та наказав заховати [14, с. 218].

Ідея обмеження самодержавства, яка була популярною в Росії у XVIII ст., знову відродилася в 1801 р. Імператор Олександр I у своїй реформаторській діяльності вирішив опертися на гурток молодих друзів, що отримав назву «Негласний комітет». На його засіданнях 15 та 25 липня 1801 р. обговорювався конституційний проект графа О.Р. Воронцова та О.Н. Радищева – «Всемилоствіша жалувана грамота» [15, с. 74]. Вона встановлювала особисті права і свободи для підданих Російської імперії, також і для кріпаків за таким принципом: «Не народи створені для государів, а самі государі промислом Божим установлені для користі та благополуччя народів» [15, с. 73]. Проект підтверджував усі права дворянства і міських жителів, декларував свободу думки, віросповідання, «слова та діяння», право на особисту безпеку і власність. Визначались права у галузі судочинства, зокрема й принцип презумпції невинуватості. Після обговорення на засіданнях Негласного комітету «Всемилоствіша жалувана грамота» була відхилена імператором. Так само Олександр I відхилив і підготовлений у 1809 р. М.М. Сперанським «Вступ до уложення державних законів».

Останнім реформаторським проектом конституції царювання Олександра I стала «Державна уставна грамота Російської імперії», розроблена у 1819 р. під загальним керівництвом графа М.М. Новосильцева, який раніше був учасником розробки достатньо ліберальної на свій час Конституції Царства Польського 1815 р. Уставна грамота передбачала створення парламенту – Державного сейму, що складався з особи імператора, сенату та посольської палати. Проте державна влада проголошувалась неподільною та зосередженою в особі монарха, який визнавався джерелом всієї влади та безпосередньо керував виконавчою частиною влади (ст. 11, 12 Уставної грамоти) [16]. У цілому документ не містив корінних, радикальних змін монархічної системи російської держави. У ньому абсолютно не порушувалось питання скасування кріпацтва – найактуальнішої проблеми Росії того часу. Незмінною залишалася станова система зі збереженням усіх дворянських привілеїв. Таким чином, Уставну грамоту слід розглядати не як проект установа в Росії конституційної монархії, а як дуже недосконалий пам'ятник удаваного конституціоналізму [17, с. 167]. Цей останній реформаторський проект олександрівського царювання також був відхилений імператором.

Для аналізу повного спектру російських ідей конституціоналізму варто також розглянути конституційні проекти таємних товариств декабристів (1821–1825 рр.) Основний програмний документ «Південного товариства» «Руська правда», що отримав у 1824 р. повну назву «Заповідна державна грамота великого народу російського, що

є звітом для удосконалення Росії та містить вірний наказ як для народу, так і для тимчасового верховного правління, яке має диктаторські повноваження», був написаний полковником П.І. Пестелем, керівником «Південного товариства» [18, с. 221].

П.І. Пестель був палким прихильником проголошення в Росії республіки, громадянських прав і свобод, скасування кріпацтва. Його проект аграрної реформи набагато більше сприяв би розвитку капіталізму, ніж реформа 1861 р. Проте П.І. Пестель, виходячи з принципу єдиної та неподільної Росії, не передбачав права народів на самовизначення, а для євреїв та циган навіть допускав плани можливого примусового переселення за межі Російської імперії [19].

Петербурзьке «Північне товариство» обстоювало федеративний принцип побудови Росії як конституційної монархії. Конституція М.М. Муравйова базувалася на багатьох нездійснених проектах епохи Олександра I. М.М. Муравйов, визнаючи народ джерелом верховної влади та виступаючи за скасування кріпацтва, у різних варіантах тексту Конституції пропонував створення федерації з 13 (в одній із редакцій документу з 14) держав та 2 областей. На українських землях мали б утворитися три такі держави: Бузька (столиця – Київ), Чорноморська (столиця – Одеса) та Українська (столиця – Харків) [20].

Як видно, декабрист М.М. Муравйов пропонував не національний, а територіально-економічний принцип федеративного устрою Росії. У його конституційному проекті держави прив'язувались до морів або великих судноплавних річок без урахування національного складу населення.

Останнім нералізованим проектом політичної реформи XIX ст. в Росії можна вважати конституційний проект «Всеїдданіша доповідь» міністра внутрішніх справ графа М.Т. Лорис-Мелікова, запропонований на розгляд імператору Олександру II 28 січня 1881 р. Цей проект передбачав лише перші нерішучі кроки до конституційного обмеження самодержавства. Новий імператор Олександр III за порадою К.П. Победоносцева негайно відправив М.Т. Лорис-Мелікова у відставку та розпочав консервативний курс контрреформ. На «Всеїдданійшій доповіді» імператор написав: «Слава Богу, цей злочинний та поспішний крок до Конституції не був зроблений, а увесь цей фантастичний проект був відкинутий у Раді Міністрів» [21, с. 70].

На думку російського вченого М.М. Ковалевського, який уперше видав цей проект конституції в Берліні у 1904 р., це була лише «скромна спроба примирення культурних класів з бюрократією й абсолютизмом», провал якої, проте, перекреслив «єдиний шлях до мирного розвитку російського народу та завершення великих реформ» [22, с. 35].

Таким чином, протягом XVIII–XIX ст. в Російській імперії не було прийнято жодного конституційного проекту, який би певним чином обмежував самодержавство. Суспільно-політичну ситуацію того часу влучно характеризує вірш, адресований поетом Д.Д. Мінаєвим М.Т. Лорис-Мелікову у 1880 р.:

Как член российской нации,
Привык к субординации...
Ввиду ж порядка строгого
Мы просим, граф, немногого:
Вы дайте конституцию,
На первый раз хоть кудую! [23].

Виокремимо характерні риси російських конституційних проектів XVIII–XIX ст.:

1) усі вони не знаходили широкої підтримки у дворянських аристократичних колах і в результаті відкидалися російськими монархами;

2) у Російській імперії була можливість лише окроювання конституції, а Конституція Пилипа Орлика була прийнята на козацькій Раді;

3) російські конституційні проекти містили нові норми, не властиві традиційному суспільному укладу

життя. Норми ж, закріплені в Бендерській Конституції, використовувались у звичайному праві Запорозької Січі та Гетьманської Держави;

4) Конституція Пилипа Орлика вже на початку XVIII ст. закріплювала республіканську форму правління, а урядові російські конституційні проекти навіть у кінці XIX ст. пропонували незначні обмеження самодержавної влади, не досягаючи рівня конституційної монархії;

5) хоча російські конституційні проекти XIX ст. передбачали певний комплекс громадянських прав і свобод, жоден з них не пропонував прийнятної вирішення національного питання для народів, що проживали в Російській імперії.

Останній факт необхідно відзначити особливо. Невирішеність національного питання, зокрема й на конституційному рівні, була однією з причин розпаду Російської імперії. Згодом це стало причиною поразки Білого руху. У 1921 р. лідер кадетів П.М. Мілюков на нараді членів своєї партії у Парижі зазначив: «Єдина і неподільна Росія» – гасло, що нас згубило». Промовивши це, він зро-

бив фундаментальний висновок: «Федерація – єдиний інструмент утримання єдності Росії» [24].

Немає підстав стверджувати, що Бендерська Конституція безпосередньо вплинула на розвиток російського конституціоналізму, адже в Російській імперії панувало вкрай негативне ставлення до Гетьмана Пилипа Орлика як до зрадника-мазепинця. Проте сам факт існування «Пактів і конституцій», як і польських конституцій (Ustawa rządowa 1791 р. та Ustawa Konstytucyjna Królestwa Polskiego 1815 р.) справив вагомий вплив на російську конституційно-правову думку. Завдяки цим конституційним документам європейської тенденції поширювались серед передових кіл російського дворянства, яке поступово усвідомлювало необхідність перетворення самодержавної Російської імперії на конституційну монархію.

Проведений аналіз вказує на кардинальну різницю між українськими і російськими принципами конституціоналізму та засадами державотворення. Цей факт є одним з вагомих аргументів, що спростовує тезу В.В. Путіна про те, що українці та росіяни – один народ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кресіна І.О., Кресін О.В. Гетьман Пилип Орлик і його Конституція. Київ : ПБП «Фотовідеосервіс», 1993. 80 с.
2. Угода та Конституція Пилипа Орлика. Переклад і коментарі. *Розбудова держави*. 1992. № 5. С. 4–14.
3. Нор В., Стецюк П., Конституція – Основний Закон України в запитаннях і відповідях. Львів – Київ : Кальварія – Абрис, 1996. 48 с.
4. Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія / підготувала Вовк О.Б. *Архіви України*. 2010. Випуск 3–4 (269): липень – вересень. С. 145–166.
5. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. Мюнхен, 1966, Київ : Глобус, 1992. Т. 2. 349 с.
6. Історія української Конституції / упоряд. А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. Київ : Право, 1997. 464 с.
7. Антология мировой правовой мысли: в 5 т. Т. 3. Москва : Мысль, 1999. 829 с.
8. Ustawa Rządowa z dnia 3-go maja 1791 roku. URL: <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/kpol/1791.html> (дата звернення: 15.11.2021).
9. Каррі Д.П. Конституція Сполучених Штатів Америки : посібник для всіх / пер. з англ. О.М. Макровольського. Київ : Веселка, 1993. 192 с.
10. Усачев А.С. «Третий Рим» или «Третий Киев»? (Московское царство XVI века в восприятии современников) *Общественные науки и современность*. 2012. № 1. С. 69–87.
11. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Москва : Издательство «Э», 2017. 1024 с.
12. Щербатов М.М. «О повреждении нравов в России». *Древнерусская литература*. URL: <http://old-russian.narod.ru/sherb.htm> (дата звернення: 13.11.2021).
13. Гордин Я.А. Меж рабством и свободой. Санкт-Петербург : Лениздат, 1994. 380 с.
14. Эйдельман Натан. Где секретная конституция Фонвизина – Панина? *Из потаённой истории России XVIII–XIX веков*. Москва : Высшая школа, 1993. С. 214–226.
15. Демкин А.В. Дней Александровых прекрасное начало. Внутренняя политика Александра I в 1801–1805 гг. Москва : Кучково поле, 2012. 317 с.
16. Новосильцева Н.Н. Государственная уставная грамота Российской империи. URL: <http://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/31000/> (дата звернення: 15.11.2021).
17. Медушевский А.Н. Конституционные проекты в России и их западные источники. *Мир России*. 1996. № 1. С. 154–194.
18. Киянская О.И. Павел Пестель: офицер, разведчик, заговорщик / научн. ред. Д.М. Фельдман. Москва : Параллели, 2002. 512 с.
19. Русская Правда П.И. Пестеля. Электронный музей конституционной истории России. URL: <http://www.rusconstitution.ru/library/constitution/articles/9423/> (дата звернення: 05.11.2021).
20. Конституция Н.М. Муравьева. URL: <http://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/5400/> (дата звернення: 15.11.2021).
21. Конституционные проекты в России XVIII – нач. XX веков. Москва : Институт российской истории РАН, 2000. 815 с.
22. Коваленко Н.А. Владимир Дмитриевич Набоков: человек и политик. Москва : МАКС Пресс, 2002. 304 с.
23. Минаев Д.Д. М.Т. Лорис-Меликову: Как член российской нации... URL: https://45parallel.net/dmitriy_minaev/m_t_loris-melikovu_kak_chlen_rossiyskoy_natsii.html (дата звернення: 14.11.2021).
24. Тагиров И.Р. «Единая и неделимая Россия» – лозунг, нас погубивший. *Звезда Поволжья*. 2012. 16 февраля. URL: <https://zvezdapovolzha.ru/politika/edinaya-i-nedelimaya-rossiya-lozung-nas-pogubivshiy-16-02-2012.html> (дата звернення: 10.11.2021).